

НАЙДА ИВАНОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ naida_iv@yahoo.com

КАТЕХИЗИСЪТ КАТО ПОЛЕМИЧЕН ЖАНР В СПОРОВЕТЕ ЗА ХЪРВАТСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ XIX В.

Анотация

В настоящата статия се изследват дебатите, свързани с формирането на хърватския книжовен език от епохата на илиризма. Анализирани са съдържателните и стилистичните особености на два емблематични текста: „Mali katehizam za velike ljude“ (1842) от Др. Раковац и „Šta namĕravaju Iliri?“ (1844) от Б. Шулек. В този контекст си поставяме за цел да проучим влиянието на традиционните жанрове на катехизиса и проповедта при формирането на полемичния филологически дискурс от разглеждания период.

Ключови думи: илиризм, хърватски книжовен език, полемичен дискурс, Драгутин Раковац, Богомил Шулек

Териториално-административната разпокъсаност на хърватските земи в началото на XIX в. се дължи на принадлежността им към различни държавни структури в състава на Хабсбургската империя и Унгарското кралство. В политическата, икономическата и образователната сфера се употребяват както живите неродствени книжовни и говорими официални езици – немски, унгарски, италиански (в един определен период – и френски в Илирийските провинции), така и мъртвият латински език. Последният се използва в парламента, правосъдието и образованието. В хърватските области се наблюдава и силна диалектна раздробеност на говоримия език. В периода между Средновековието и Новото време на основата на определени говори от трите диалекта (чакавски, кайкавски и шокавски) се създава богата книжовноезикова традиция, но до XIX-то столетие достигат два основни книжовноезикови модела – кайкавският / „хорватски“ и шокавският славонски, които са в напреднала фаза на стандартизация. Допълнителни проблеми създава и изразената графична и правописна пъстрота в далматинската, славонската и кайкавската писмена практика.

Изключително сложната езикова ситуация от предвъзрожденския период се отразява върху интерпретативния подход и тематиката на съчиненията, коментиращи въпросите на езика. Те са написани на раз-

лични езици (латински, кайкавски, щокавски) и се характеризират с разнообразна жанрова принадлежност – апели (призивът на епископ М. Върховец към свещениците от неговата епископия за събиране на думи, народни умотворения и стари книги от 1813 г.), трактати (съчинението на А. Миханович „Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku“, 1815), политически програми („Disertatia“, 1832, от Я. Драшкович), правописни наръчници („Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja“, 1830, от Л. Гай), поетични творби („Kip domovine vu роčetku leta 1831“, 1835, от П. Шоос) и др. ([4]).

В периода от средата на 30-те години до началото на 50-те години на XIX в. чрез движението на илиризма се разгръща процесът на национална идентификация в социалното, културното и икономическото развитие на хърватските области. След 1836 г., когато неговите представители поставят началото на въвеждането на книжовна норма на щокавска основа, унифицирането на хърватската писмена практика чрез възприемането на илирийския книжовноезиков модел придобива голяма обществена значимост, поради което заема средишно място в хърватските филологически полемики.

Сред множеството публикации, посветени на културната и езиковата идеология на илиризма, със своите жанрово-стилистични особености се открояват съчиненията: „Mali katehizam za velike ljude“ (1842) от Драгутин Раковац [3] и „Šta naměravaju Iliri“ (1844) от Богослав Шулек [5]. Вследствие на преосмислянето и адаптирането на хърватската традиция на религиознопоучителните жанрове на катехизиса и проповедта авторите създават две основополагащи полемични произведения от разглежданата епоха.

Съдържателни особености

И в двата текста се доразвива обговорената във филологическата литература от предвъзрожденския период проблематика, свързана с историческото развитие на хърватите, техните отношения с унгарците, съвременните икономически, държавнополитически, културни и езикови проблеми в империята. В този контекст се представят принципите на илирийската идеология и се мотивира нейната полза за обществото.

Авторите анализират езиковата политика на унгарците и утвърждават правото на хърватите да ѝ се противопоставят, тръгвайки от идеята, че народността и езикът са светиня на всеки народ. Нежеланието на хорватите и славонците да приемат унгарския език като служебен и защитата на латинския се свързва с необходимостта от запазването на хърватските муниципални права в Унгарското кралство.

В текстовете подробно е разгледан широк кръг от философско-лингвистични и макросоциолингвистични проблеми, чиято релевантност се изтъква във връзка с поясняването на значението на името „илирийски“ и обосноваването на предимствата от неговото въвеждане.

Назоваването на общия хърватски книжовен език

В аргументацията относно приемането на термина „илирийски език“ се дефинира неговата полисемантичност, която отразява актуалните държавно-политически и културни процеси в хърватското общество. Названието *илирийски* се свързва с югозападните славяни на Балканите. В рамките на тази етнотериториална общност най-често се имат предвид хорватите и славонците, по-рядко хорватите, славонците и далматинците. В конфигурацията от народите, наследници на Велика Илирия, в определени контексти се включват сърбите, бошняците и словенците, а най-рядко въпросното название реферира евентуалния общ език на всички южни славяни. И двамата автори разглеждат названието илирийски език като термин, изтъквайки неговата специализирана употреба само по отношение на съвременния общ език и литература, но не и в държавно-административен и политически смисъл. Формулира се изискването името на общия език да е традиционно (което му осигурява необходимия престиж), да е исторически познато сред югозападните славяни и в Европа, да не е създадено в съвременния период, да не ощетява никой от посочените народи и да е кратко и удобно за употреба ([3]: 130–133; [5]: 254, 263). Чрез подробния коментар на възможните алтернативни названия на общия език като: *slavenski, južnoslavenski / jugoslavenski, jugozapadnoslavenski, horvatsko-slavonsko-dalmatinsko-i.t.d.-i.t.d.-bosanski, hèrvatski, sèrbski / sàrbski, slovenski, slavonski*, двамата автори допринасят за преодоляването на наследената от предвъзрожденския период неустановеност в разбирането за същността на родния национален книжовен език и неговата терминологична номинация.

Хърватският език в съвременната езикова ситуация

Наред с проблема за името на общия език, особено внимание е отделено на неговия социолингвистичен статус в границите на империята. В този контекст Др. Раковац и Б. Шулек подробно анализират хърватско-унгарските спорове около латинския език. Употребата му се защитава на основата на традиционно утвърдилите се аргументи от предилирийския период за неговата обработеност, използването му в правно-административната сфера и литературата; световната му значимост, както и поради по-голямата му разпространеност сред хърватите, отколкото унгарския: „on dakle kod Horvatah i Slavonacah za njihovim narodnim, od Voga im danim jezikom pràvo mĕsto uzima“ ([5]: 246).

Особено внимание заслужава фактът, че в своята аргументация Б. Шулек се позовава и на строго лингвистични изследвания, за да докаже, че унгарският език е много по-беден в сравнение с хърватския¹. В

¹ Срв. цитирането на изследвания, че унгарците имат само 4668 коренни думи, от които 962 свои, 1898 славянски, 701 гръцки, 188 гръцко-славянски, 334 латински, 228 немски, 268 италиански, 25 френски и 4 еврейски. Хорватско-славонско-сръбският,

духа на идеите за славянската взаимност авторът тълкува и някои явления от социолингвистично естество, като например обстоятелството, че в Унгария има много области, в които няма унгарци и само образованите жители говорят унгарски, докато извън кралството никой не говори този език. На свой ред, ако знае родния си език, хорватинът или славонецът с малко усилия ще научи чешки, полски, руски, които са с общ произход, ще има достъп до повече литература, до по-широк търговски пазар и ред други предимства ([5]: 238–240).

Съществено място в характеризирането на илирийския език има неговата съпоставка с останалите европейски езици (английски, немски, италиански, унгарски, полски и др.) ([3]: 128, 131, 132, 133, 134; [5]: 235, 255 и др.). Съотнасянето му с модерните европейски национални езици в духа на характерните за разглеждания период представи за генеалогическата класификация на езиците е допълнително средство за утвърждаване на неговата престижност.

Така например, Раковац изтъква, че в Европа съществуват четири „стъбла“ – романец, германец, грък и славянин. Романското стъбло има съответните клонове (френски, испански, италиански, португалски); аналогично клоновете на германското стъбло са немски, шведски, датски, английски и т.н.; славянското се състои от руски, полски, чешки и илирийски клон, т.е. названието илириец е аналогично на немското, английското, френското име, а *Hèrvat*, *Sèrb*, *Slovenac* са само клончета на илирийския клон, така както швабски, саксонски и т. н. са клончета на немския клон ([3]: 132).

На свой ред Б. Шулек приема, че хорватите, славонците и далматинците биха могли да достигнат до положение, аналогично на това в Англия, която включва Британия, Шотландия и Ирландия ([5]: 235). По същия начин се утвърждава аналогия между употребата на името илир не в ущърб на името хорват, славонец и т.н., така както на саксонца не може да навреди, ако се каже, че е немец ([5]: 255).

Панславянската идеология, споделяна и от представителите на илиризма, от една страна допринася за първоначалната национална консолидация на хърватите по подобие на сродните славянски и развитите европейски народи, а от друга – за преодоляването на неславянското влияние на господстващите имперски нации.

Същевременно, от перспективата на последвалото историческо и езиково развитие, както основателно отбелязва Ян Бодуен де Куртене, аргументацията за създаването на различни типове общославянски езици през Възраждането почива на логическа грешка, изразяваща се в неразграничаването на съотносителните (*coordinatae*) и съподчинените (*subordinatae*) понятия ([1]: 40–41). В конкретния случай с илирийския

т.е. илирийският език, има 60000 коренни думи. Унгарците едва от 20 години започват да пишат книги, а хорватите, славонците, далматинците, сърбите и т.н., т.е. илирийците, имат много прекрасни книги отпреди 300 години ([5]: 239).

език, по отношение на едно от неговите значения – като общ език на югозападните славяни на Балканите, прокарването на аналогии между отделни европейски нации и южните славяни от Западните Балкани, схващани като една цялост, поражда определени несъответстващи представи за политическото, културноисторическото и езиковото развитие на последните, което се отразява върху спецификата на илирийския книжовноезиков модел и създава предпоставки за по-изразеното влияние на екстралингвистичните фактори при окончателното формиране на хърватския езиков стандарт в края на XIX в.

В строго лингвистичен план обаче въпросните съпоставки позволяват на Др. Раковац и Б. Шулек да формулират стойностни наблюдения за отношенията *диалектно – книжовно* и *регионално – надрегионално* в хърватската писмена практика.

Значително по-подробно от своите предходници двамата автори се фокусират и върху актуалните проблеми на формирация се хърватски езиков стандарт в границите на хърватските държавно-административни единици, основно в Хорватия, Славония и спорадично – в Далмация.

Особено внимание се обръща на споровете между хърватските интелектуалци, една част от които са привърженици на използването на хърватския, а друга част – на унгарския език. Др. Раковац определя последните като „псевдомаджари“ и подробно проследява езиковото им поведение. В тази част от неговото съчинение се съдържат интересни детайли от хърватската езикова ситуация през епохата – практиката на някои хървати да използват унгарския вариант на имената си при подписването на документи, да образуват децата си в унгарски дух и на унгарски език, да четат хърватска литература, да наемат слуги унгарци, да спонсорират унгарски институции, да контактуват с унгарци, да подкопават хърватските муниципални права и т.н. ([3]: 125–126).

На свой ред Б. Шулек остро се противопоставя на политическото поведение на хорватско-далматинските благородници и особено на турополците ([5]: 257). Авторът подробно оборва техните аргументи в полза на задължителното изучаване на унгарски език от всички, които желаят да постъпят на държавна служба, ясно разграничавайки ученето на чужди езици от отхвърлянето на своя народен език, и утвърждава тезата, че чуждоезиковото обучение може да бъде ефикасно само ако е предхождано от родноезиково обучение ([5]: 257–258).

Същият автор обговаря и една нова актуална тема, свързана с отношението на илирийците към кайкавския книжовноезиков модел (наричан още „хорватски“, „загребски език“), обосновавайки невъзможността за неговото приемане (както и на славонския) като общ книжовен език поради малкия обем на литературната продукция².

² Във връзка с това се посочва, че в напредналите страни на 50 000 души се пада

Б. Шулек заема отрицателна позиция по отношение на „загребското поднаречие“ като евентуален общ хърватски книжовен език, изтъква и неговата повлияност от чуждите имперски езици, определяйки го като *kruto pokvareno, izgãrdjeno* с немски и унгарски думи, особено в Турополе ([5]: 251).

Разсъждавайки върху по-нататъшните отношения между двата книжовноезикови модела, Шулек вижда тяхното постепенно сближаване вследствие на развитието на образованието, при което, без да бъде унищожено, загребското поднаречие би се ограничило в сферата на битовото общуване. Подчертават се и политическите предимства от подобно развитие на езиковите и културните процеси. Ако хорватите приемат илирийския, ще се свържат с „посестримата Славония“, което би довело и до обединението на двете кралства. Според автора няма основания за омраза между хорватските и илирийските писатели, защото и илирийският език, и хорватското поднаречие са тяхно общо достояние ([5]: 252).

Като цяло в съчинението на Б. Шулек се установява наличието на повече чисто лингвистични наблюдения, което е проява на постепенно-то еманципиране на лингвистичната от общокултурната, историческата и политическата проблематика във филологическия полемичен дискурс.

Така например, авторът коментира етимологията на името хорват ([5]: 223), привежда определен брой топонимни названия, за които се смята, че са от славянски произход, като аргумент за славянския произход на илирите и техния общ език с хорватите ([5]: 224); тълкува имената на славянските богове ([5]: 224); спира се на произхода на унгарската лексема *išpan, förišpan* от *župan, vãžupan (comes, supremus comes)* ([5]: 229) и под.

Следователно в съдържателен план в двете съчинения се разширява и детайлизира както европейският, така и собствено хърватският аспект на езиковата проблематика, обръща се повече внимание на чисто лингвистичните въпроси, усложнява се терминологичното обговаряне на процесите на стандартизация, което се проявява в по-прецизната употреба на названията *jezik* (133, 135), *pismeni jezik* (251), *narëčje (dialekt)* (250), *podnarëčje (subdialekt)* (135), *službeni ili poslovni (kurialni, diplomatični) jezik* (244), *ilirsko-književno narëčje* (252) / *književno ilirsko narëčje* (253), *horvatsko narëčje* (251), *književni jezik* (252), *zagrebski govor / zagrebsko podnarëčje* (252, 253) и под.

Стилистични особености

В най-голяма степен уникалността на двете разглеждани полемични съчинения се дължи на техните жанрово-стилистични особености. Въпреки че само първият текст е метафорично назван катехизис, и

един писател; при хорватите 800 000 души имат 16 писатели, докато илирийският (между Балкана и Велебит), с малки разлики се говори от 12 милиона души, което предполага много писатели, широка читателска публика и хиляди книги ([5]: 250).

двете творби са структурирани на принципа на въпросите и отговорите, при което се използват реторични похвати на религиозно-дидактичните жанрове катехизис и проповед, имащи няколковековна богата традиция в историята на хърватския книжовен език, особено от периода на барока и католическото обновление, без да се пренебрегва наследството и на протестантската литература.

Именно диалогичната структурираност на текстовете създава предпоставки за многоаспектното интерпретиране и идеологическо осмисляне на съдържанието, релевантно за съответните теми. За цялостната стилистична оформеност на съчиненията ключово значение имат два компонента: начинът на формулирането на въпросителните изречения и ролевите отношения на участниците в диалога.

Особености на въпросите

Общи въпроси

Основно средство за формулиране на общите въпроси представя въпросителната частица *li*. Те изискват положителен или отрицателен отговор, което предполага събеседникът не само да потвърди или отрече определена съдържателна информация, но и да интерпретира съдържанието на отговора или на части от него, изразявайки положителна или отрицателна аксиологическа позиция.

Освен прости въпросителни изречения, в текстовете се съдържат и въпроси във вид на различни типове сложни съчинени или съставни изречения:

Može li Ugarska procvasti i na visoki se stupanj savèršenstva popeti, ako u njoj kao i dosad bude više jezika i literaturah? Nu mogu li Magjari Horvate i Slavonce prisiliti na to, da njihov jezik u svoju domovinu uvedu? (240); Iz navedenih razlogah svaki vidi, je li Horvat i Slavonac Ilir? (262) и под.

Употребяват се въпросително-отрицателни изречения, чрез които се изисква отрицателен или положителен отговор, но също така може да се изрази несигурност или предположение:

Neće li horvatski plemići, imenito Turopoljci pravice svoje izgubiti, kad se budu Iliri zvali? Ta oni nisu kao Iliri, nego kao Horvati pravice svoje dobili? (256); Nu nije li Horvatska s Ugarskom mnogo užje skorčana, nego li s Českom ili Lombardiom? (231) и под.

Често се установяват и примери за въпросително-отрицателни сложни изречения в условно наклонение:

Ne bi li Horvati i Slavonci svàrhu ovu laglje postigli, kad bi magjarski jezik primili? (238); Ne bi li bolje bilo primiti ime „Slaven“, kad smo i onako Slaveni? (131); Ne bi li se dalo drugo koje naimenovanje izmisliti? (132); Ne bi li Horvati i Slavonci svàrhu ovu laglje postigli, kad bi magjarski jezik primili? (238) и под.

Въпросът може да съдържа и императивна форма в комбинация с въпросителна интонация: *Zovimo se dakle jugozapadni Slaveni? (131).*

Последната се употребява и в отрицателни изречения: *Dakle ni to nije istina, da Iliri nastoje Horvate i Slavonce pokrajnčiti?* (260).

Не са редки случаите на съчетаване на няколко от посочените начини за формулиране на въпросите, като например: *Ali da uzmu magjarski jezik za službeni, što bi po tom izgubili? Nije li latinski jezik isto tako tudji za Horvate, kano i magjarski?* (245).

Частни въпроси

Частните въпроси във вид на прости изречения съдържат разнообразен инвентар от въпросителни думи:

koji: *Koj je uzrok sadašnje razpre medju Hèrvati?* (125); tko: *Tko je donio Piirom slovo Božje?* (220); šta / što: *Šta je Magjare smetalo u postiženju ove svàrhe?* (237); gdje: *Gdè su naša municipalna prava?* (130); kako: *A kako je mogao naš vèk tu bratinsku slogu poremetiti?* (236); kakov: *Kakovoga su vèrozakona bili Iliri?* (220); kolik: *Koliku su dakle imali vojsku?* (227); odakle: *Odakle se vidi, da ona strana ima magjarske namère?* (125); odkud / otkuda: *Odkuda to dolazi, da ona strana Hèrvatah ima magjarske namère?* (126); kad: *A kad je bila Slavonia od Horvatske odlučena?* (232); dokle: *Dokle imadjahu Iliri svojih vlastitih vladarah?* (221); zašto: *Zašto se u nas ona strana Hèrvatah naziva nadrimagjarskom?* (125) и под.

И при този вид въпроси се употребяват сложни съчинени и сложни съставни изречения с различни видове подчинени изречения:

Šta je onda spadalo na Horvatsku, kad se je s Ugarskom sdružila? (232); *Kako se je dakle zvala starinska Horvatska, poslè kako se s Ugarskom složi?* (232); *Zašto nisu odabrali ilirski domorodci onaj jezik za pisanje knjigah, kojim se služe Horvati u Zagrebu i njegovoj okolini?* (251).

Частните въпроси също могат да бъдат формулирани в условно наклонение: *Kako bi to Horvatom nauditi moglo, kada bi oni po dva poklisara na ugarski sabor pošiljali?* (243).

Независимо от това дали въпросите са общи или частни, в тях се наблюдава тенденция към изразяване на оценъчно отношение от страна на питащия и чрез лексикални средства (най-често думи, съдържащи в семантичната си структура неекспресивни денотативно-аксиологически или субективно-аксиологически компоненти, включително и прилагателни с посочената семантика в сравнителна или превъзходна степен). Въпросното отношение се проектира върху съдържанието и изказа на отговора дори и в случаи, когато привидно се изисква информацията да бъде предадена като неутрално-съобщителна:

Nu ima li još pravih horvatsko-slavonskih domorodacah? (249); *Koji su bili slavni kralji ilirski u staro doba?* (221); *Koj biaše najmogućni kralj horvatski?* (227); *Nije li to pogibelno, da se Horvati, Slavonci i t.d. zovu Iliri?* (255); *A ne bi li probitačnie i koristnie bilo, uzeti „sàrbsko“ ime namèsto „ilirskoga“?* (261).

Също така се установяват въпроси, в които оценъчната позиция се преекспонира с интонационни средства и / или чрез употреба на раз-

нообразен инвентар от частици (а, nu, dakle, raко, uобће и др.), сред които се установяват и прагматични изрази, експлициращи критерия за истинност или правдоподобност на информацията: „*Je li to istina, da Hiri žele nekakvo novo carstvo osnovati?*“ (259); „*Je li to moguće, da se je zvala Horvatska Hiriom pod ugarskim kralji? Nisu li ovo ime stopram od nekoliko godinah upotrebljavati počeli?*“ (232).

Именно усложнената семантично-граматична структурираност на въпросите влияе върху сегментирането на предаваната информация, както и върху структурирането на отношенията между съдържателните компоненти на отговора, които възпроизвеждат съответните съчинителни и / или подчинителни отношения, съдържащи се във въпроса, но вече на нивото на текста на отговора. Аналогично прагматичните особености на въпроса налагат отговарящият да интерпретира съдържанието на съответните текстови сегменти от репликата като съобщително, въпросително, подбудително, хипотетично. В резултат се създава интерпретативен модел, в който съдържателната информация може едновременно да бъде осмислена на основата на логическите принципи на противопоставяне, включване, изключване, да бъде класифицирана според степента на значимост, а също така да се представи като реална или иреална и да придобие емоционално-експресивна маркираност.

Участниците в диалога

Освен установената дотук специфика в семантично-граматичното и прагматичното представяне на съдържанието на въпросите, жанровите особености на двата текста определят и начина на структурирането на ролевите характеристики на участниците в комуникативния акт. Най-общо е моделирана речева ситуация, в която задаващият въпросите е хърватин, който желае да се запознае с идеите на илиризма, докато отговарящият принципно е привърженик на въпросното направление и в тази своя роля се стреми да представи илирийската идеология, да я обоснове с факти, да я оцени положително и да въздейства върху слушателя, който да я сподели.

Общата схема обаче се реализира във вид на различни конфигурации, тъй като възпроизвеждането на непредвидимостта на реалната диалогична ситуация поражда динамичната променливост на образите на двамата събеседници.

Така например, когато във въпросите се употребяват етноними като *Horvati*, *Hèrvati*, *Slavonci*, *Dalmatinci*, *Hiri*, в комбинация с лични глаголни форми за 3. л. (включително и безлични форми за 3. л. ед. ч.), в контекста на актуалната социокултурна и езикова ситуация, свързана с процесите на национална идентификация, се реализира ефектът на дистанцираност, т.е. утвърждава се неутралната позиция на говорещия спрямо предаваното предметно съдържание:

Koj je uzrok sadšnje razpre medju Hèrvati? (125); *Komu imaju Horvati i Slavonci zahvaliti*, da su ove municipalne pravice ipak zadàržali? (243); *A jesu li se Horvati, Slavonci i Dalmatinci vèndar obranili od turskoga jarma?* (234);

Чрез същите синтактични структури може да бъде изразена и дистанцираност спрямо представителите на илирийското движение, която се постига чрез употребата на съответните самоназвания на привържениците на илиризма като: *horvatsko-slavonski / ilirski domorodci, Iliri* в определени контексти:

Zašto nisu odabrali ilirski domorodci onaj jezik za pisanje knjigah, kojim se služe *Horvati* u Zagrebu i njegovoj okolini? (251); *Dakle ni to nije istina, da Iliri nastoje Horvate i Slavonce pokrajnčiti?* (260); *Je li to istina, da Iliri žele nekakvo novo carstvo osnovati?* (259); *Zašto Iliri viču namèsto horvatskoga Vivat krajnski Živio?* (262);

Във въпросите, съдържащи лични и притежателни местоимения за 1. л. мн. ч. и първолични глаголи в мн. ч., в зависимост от контекста се създават различни конкретизирани представи за питация, който може да се идентифицира с:

– представителите на илиризма:

Hoćemo li mi narod naš, nadèvajuci mu ime ilirsko, da pošvabćimo? (133); *Šta mi hoćemo?* (136); *Šta mi nećemo?* (137); *Što mi u sadašnjih naših okolnostih mislimo?* (137); *Zašto se mi zovemo Iliri, a ne samo Hèrvati?* (130);

– хърватите като единен народ:

Gdè su naša municipalna prava? (130); *Zašto se u nas ona strana Hèrvatah naziva nadrimagjarskom?* (125);

– противниците на илиризма:

Zašto da mi primimo ime ilirsko, kad *Iliri* nisu bili *Slaveni*? (131); *Dodro dakle, ostavimo ime ilirsko jeziku i literaturi*, nu *zašto vi* ime ilirsko *mèšate u politiku?* (132).

Допълнително усложняване на идентичността на питация се постига чрез въвеждане на диалогична ситуация в самите въпроси. Вследствие на това се структурира вторичен образ на още един участник в диалога – той може да встъпи в директен или индиректен контакт с основния участник в диалога, който задава въпросите, както и с отговарящия. Задаващият вторичния въпрос би могъл да бъде:

– хърватин, който не е маджарофил и се самоидентифицира като привърженик на кайкавския книжовноезиков модел: *„Ali pitat će tko: „neće li po tom naš zagrebski jezik propasti, kad ćemo u ilirskom jeziku knjige pisati“?“* (252); *„Ali govore drugi, ta kako se mi možemo zvati i Horvati i Iliri?“* (254); *„Ali, kazat će Zagrebci, mi ovaj jezik ne razumiemo?“* (253);

– хърватин, който не е привърженик на илиризма: *„Drugi će opet pitati: „zašto se ovaj obći književni jezik zove baš ilirski“?“* (253); *„Zašto nam dakle ovo ilirsko ime toli silom narivavaju?“* – *pitaju opet drugi.*“ (260). Среца се и пример, в който мнението на евентуален противник на или-

ризма се предава и чрез непряка реч: „Nu kazat će mozebiti tko, da su to samo izprazna strašila ili potvaranja, koja dokazati nije moguće?“ (244);

– хърватин, който принадлежи към маджарофилските кръгове: „Mnogi će opet pitati, evo u Ugarskoj je svagđe magjarski jezik uveden, kako će dakle деца naša službu dobiti, ako budu samo ilirski govoriti znala?“ (257);

– унгарец поддръжник на унгарската езикова политика спрямо хърватите: „Ali Magjari kažu: zašto vi nećete primiti naměsto mǎrtvoga latin-skoga jezika, živi magjarski, kojim se čitav jedan živući narod služi?“ (247).

Образът на питащия може да се конкретизира и на основата на съдържателните и лексикално-семантичните особености на съответния въпрос (свързани с изразяването на аксиологическата позиция на говорещия), които също предпоставят обособяването на два типа питащи участници в диалога:

– привърженици на илиризма: „Nu mogu li Magjari Horvate i Slavonce prisiliti na to, da njihov jezik u svoju domovinu uvedu?“ (240); „A zašto neki Horvati i Slavonci svoju narodnost i domovinu preziru?“ (249); „Kada sila nije koristila, kako su počeli někoji Magjari na Horvate nasǎrtati?“ (243).

Тук спадат и въпросите, в които маджарофилите са назовани *она страна*, с което чрез деиктични средства се подчертава максималната дистанцираност на питащия (впоследствие и на отговарящия) по отношение на въпросната социална група и съответно се създава предпоставка за подчертано негативната експресивна маркираност на отговорите: „Odakle se vidi, da ona strana ima magjarske naměre?“ (125); „Odkuda to dolazi, da ona strana Hěrvatah ima magjarske naměre?“ (126);

– привърженици на унгарското влияние: „Ali da uzmu magjarski jezik za službeni, što bi potom izgubili? Nije li latinski jezik isto tako tudji za Horvate, kano i magjarski?“ (245); „Ne bi li Horvati i Slavonci svǎrhu ovu laglje postigli, kad bi magjarski jezik primili?“ (238).

Най-общо очертаната динамична изменчивост на образа на задаващия въпросите в диалога обуславя аналогичната неустановеност и на образа на отговарящия, който може да бъде привидно дистанциран по отношение на предаваната от него информация, да се афишира като илириец, да се обедини със задаващия въпроса или да се разграничи от него. Така например във въпроса: „Zašto Hěrvati i Slavonci neće magjarski jezik u svojoj domovini za poslovni da uvedu?“ (130) не е експлицирана етнонационалната принадлежност на говорещото лице. В отговора се посочват пет причини за нежеланието на хорватите и славонците да приемат унгарския език като служебен, при чието формулиране отговарящият присъства по два начина. В излагането на първите три причини се запазва неутралната третолична перспектива („Pěrho, jerbo su od sedam sto godinah i još odprije sve svoje poslove u latinskom jeziku vodili ...; drugo, jerbo neće da odustanu od svojih municipalnih pravah ...; Tretje, jerbo su Hěrvati uvěreni, da Magjari, kad bi se magjarski jezik kao

poslovni u Hèrvatskoj i Slavonii uveo, time samo korakom zadovoljni bili ne bi ...“). При излагането на последните две причини обаче повестувателната перспектива се променя от третолична на първолична, с което се изтъква, че изложената аргументация отразява позициите на представителите на илиризма и претенцията им да говорят от името на хърватите като единен народ: „Četvèrto, jerbo bi to za našu novu prosvètavšu literaturu smèrtni udarac u našoj domovini bio; Peto, jerbo mi, ako bi već do toga došlo, da bi morali latinskoga se jezika odreći, volimo za naše poslove uvesti svima razumljivi jezik ilirski, nego narodu nerazumljivi jezik magjarski“ (130).

Заслужава внимание и структурирането на диалогична ситуация, в която и питащият, и отговарящият са представители на илиризма. При това диалогичният дискурс се репродуцира и разгръща и в отговора, вследствие на което се нарушава ясното текстово разграничение между въпрос и отговор – въпрос: „*Hoćemo li mi narod naš, naděvujući mu ime ilirsko, da pošvabčimo?*“; отговор: „*Něki nas ukoravaju, da mi hoćemo narod naš, naděvujući mu ime ilirsko, da pošvabčimo, jerbo kažu, sadašnja Iliria (politička) spada pod vladu němačku, i u njoj svaki plemić kao i neplemić štibru (porez) plaća. ... Mi da hoćemo narod naš da pošvabčimo!!! U naših je institutih sve narodno, sve slavensko*“ (133).

Стилистични особености на отговорите

Именно начинът на моделиране на комуникативната ситуация обуславя специфичното стилистично оформяне и на отговорите. Др. Раковац и Б. Шулек използват много богат регистър от езикови средства, чрез които предметното съдържание придобива изключително усложнена интерпретация и които тук ще бъдат представени само най-общо. Това са похвати, характерни за жанровете на катехизиса и проповедта, засягащи логическата структурираност на текстовете, характерна за аргументативния и полемичния дискурс – антитези, сравнения, съждения, представяне на съдържанието в различни прагматични перспективи. Същевременно се актуализират и разнообразни похвати за емоционално-експресивно въздействие – експресивна лексика, метафори, символи, устойчиви сравнения, фразеологизми, пословици, алегии, параболи, басни, различни видове фигури с ритмизиращ ефект – градация, анафора, епифора, фоностилистични средства и др. под.

Така например авторите (особено Б. Шулек) прилагат разнообразни стратегии за поддържането на връзката със слушащия, които са характерна особеност на диалогичния катехизисен и проповеден дискурс и чрез които говорещият може да се представи или като дистанциран от слушащия, или в една общност с него; на свой ред слушащият може да бъде конципиран събирателно, като хомогенно множество, или от него да бъде обособена и изключена групата на адресатите, които са проти-

вници на илиризма. Привличането на вниманието на събеседника се постига чрез:

– императивни форми за 2. л. ед. и мн. ч., чрез които се установява директен контакт с адресата: „*Čitaj gârčke oli latinske, nĕmačke oli talianske, francezke oli ugarske pisce, koji su o reĕenih pokrajinah od najstariih vrĕmenah do danas pisali, svagdĕ ĕeš oĕito i naroĕito najti, da su se ove strane Iliriom a Stanovnici njihovi Iliri zvali*“ (220); „*Gledajte samo i pozorno motrite ilirske domorodce, i viditĕete, da se oni veoma rĕdko, t.j. samo onda imenom „Ilir“ sluŕe, kad govore o Horvatskoj, Slavonii, Dalmacii ukupno, ili baš o ĕĕlom ilirskom narodu, a drugda se uvĕk za prave korenite Horvate, Slavonce i t.d. izdavaju*“ (261);

– форми за 1. л. мн. ч. в императив или сегашно време, означаващи приобщаване към слушателя: „*Pogledajmo samo u susĕdnu Ugarsku, da se o temeljitosti ove pravedne sumnje osvĕdoĕimo*“ (245); „*Dobro mi znamo, da srĕĕa domovine velikom stranom od materah zavisi*“ (248);

– повелителни изказвания, съдържащи съответните перформативни глаголи във форми за 3. л. ед. и мн. ч. или форми на императив, чрез които се изтъква супериорният статус на неперсонифицираното говорещо лице: „*Dobro to jest valja upamtiti, da se ime Iliria kao ime ukupno, ne moŕe protezati na pojedine zemlje nego samo na sve tri kraljevine*“ (235); „*Ali neka si to isto dobro u mozak zapile i oni nĕkoi Slavonci, koji ŕele svoju jednokârvnu horvatsku bratju iznevĕriti; od Horvatah se odcĕpiti, i s tudjinci se s druŕiti*“ (232);

– на свой ред позицията на говорещия се експлицира чрез форми за 1. л. ед. ч. сегашно време, чрез които изложената аргументация се представя и като резултат от неговия личен опит: „*Nu dobro ja znadem, da je ova briŕljivost samo izmišljotina, neprijateljah i zlobnih dušmanah ilirske narodnosti, koju oni ni sami ne vĕruju, i samo zato medju lakoumne Horvate i Slavonce siju, da jih medju sobom omraze i zavade ...*“ (256); „*Ostaje mi još jedan prikor, koj nĕki prosti Horvati, imenito Turopoljci, ilirskim domorodcem ĕesto prebacuju*“ (262);

– вниманието на слушателя се активизира и чрез употреба на обръщения, като например: „*Ajde dakle hrabri Horvati i Slavonci!*“ (263).

Отговорите, които образуват самостоятелни микротекстови цялости, се отличават с изключително сложна структурираност на нивото на синтагмата, изречението и абзаца.

Характерно и за двамата автори е честото предаване на фактографската информация и обговаряните тези във вид на градация и / или синтактичен паралелизъм, в съчетание с други стилистични средства (анафора, епифора, полиптотон, хомеотелевтон) за постигане на емфатичен или експресивен ефект:

To je sloboda, to tolerancia, to bratinska jednakost, to pravednost! (128); *Onda ĕe se rod vaš podići, umĕtnosti i tãrgovina procvasti, blagostanje i*

srěća naroda *rasti*; stara horvatska i slavonska slava omladjena kano žarko sunašce vārhu vas *sijati*, a věrni će Horvat i Slavonac u izobilju srěće radostno *pěvati* ... (264).

Активизирането на рационалното осмисляне и емоционалното възприемане от страна на реципиента на определени тези, потвърждаващи или отричащи илирийската идеология, се постига и чрез въвеждането на реторични въпроси:

Ili zar se može zahtěvat od seljaka, zanatlie i t.d. da on svoj zanat ostavi, pa da ide tudju slovniciu ili gramatiku učit? (237); A zar bi se mogao toli nezahvalan Horvat oli Slavonac naći, koì bi to dopustio, koì bi slavu roda svoga u tavni grob zakopati dao? (247).

Критерият за истинност се реализира чрез формулировки, наподобяващи съждения, които имат за цел да изтъкнат наличието на противоречие в обсъжданите твърдения на противниковата страна:

Ako narodnost i jezik nisu svetinja svakoga naroda, zašto se Magjari za ovo blago toliko bore, kazujući dapače, da je narodnost i jezik više nego vëra (128–129).

Особено характерно за стилистиката на отговорите е интерпретирането на фактографската информация и на тезите (заедно със съдържателята се в тях аксиологическа позиция) както на противниците, така и на привържениците на илиризма, като потенциални, хипотетични, иреални, чрез което се избягва изразяването на елементарна, еднозначна позитивна или негативна аксиологична позиция. По този начин се активизира социалното съзнание на реципиента, неговата по-адекватна ориентация в политическата и културната ситуация, изключваща първосигналните реакции. Спецификата на този подход ясно се проявява, ако съответните фрагменти се преобразуват чрез замяната на формите за потенциал с форми за бъдеще време.

Срв. например: *Ako bi dakle neobhodno potrebno bilo*, da svaki, koi, kao što Magjari zahtěvaju, u Horvatskoj ili Slavonii kakvu čast dobiti želi, dobro magjarski znade; onda *bi* Magjar Horvata i Slavonca naravno *nadvisio*, i onako *bi se* malo po malo sve više Magjarah u domovinu horvatsku i slavonsku *uvuklo*, i Horvati i Slavonci *bi* vrěmenom usrěd mile domovine svoje iz svih javnih častih *izključeni bili*. A šta *bi bilo* s njihovimi sadašnjimi zaslužnimi, i u službi domovine osědjenimi poglavari? Ili *bi morali* u svojoj trudnoj starosti tudji jezik, suhu gramatiku kao mala dëca *učiti se*, ili službe se odreći, a *zar to ne bi bila* gadna nezahvalnost? (246–247).

Връзката с книжовноезиковата традиция се потвърждава чрез употребата на голям брой контактни синоними от различен произход, което е утвърден похват в предходните периоди за регулирането на процесите на лексикална нормализация, а в случая отразява и пуристичните тенденции в началната фаза от формирането на лексикалната норма на илирийския книжовноезиков модел: *štibra* (*porez*) (134), *gèrb* (*cimer*)

(134), *porodica (familia)* (135), *železnice (Eisenbahn)* (236), *knjižnica (biblioteka)*, *rukotvorstvo (fabrike)* (237), *sabor (spravište, Landtag)* (240), *parnice iliti pravde (processe)* (241), *gàrb (Wappen)* (258), *dogodovština (historia)* (263) и под.

Експресивното въздействие на двата текста се дължи на употребата на лексикални единици със символна семантика. Например Б. Шулек фигуративно определя своето съчинение като маслинова клонка – „*maslinova (olikova) grana, t.j. glasonoša ili znamenje pomirenja, ljubavi, sloge i pouzdanosti bratinske*“ (219); въвежда образа на слънцето като символ на Просвещението: „*Medjutim su se i Horvati i Slavonci iz čvârstoga duševnoga sna probudili, i za suncem prosvête hlepiti počeli, koje drugim narodom jur odavna svêti*“ (238) и под.

Съчиненията се отличават и с подчертана наситеност на изказа с метафорични и метонимични образни представи. Така например в исторически контекст, при изтъкване на ролята на илирите, т.е. хорватите, славонците и далматинците за защитата на Унгарското кралство от външни завоеватели, те са представени като „*zidina horvatsko-slavonsko-dalmatinska, ili ilirska*“; „*ilirski bedem*“; „*bedem kârstjanstva*“; „*živi zid, braneci Ugarsku od nevêrnika*“; „*njihova junačka pârsa jesu i bila su sveudilj turskim puškam, i handžarom izvâržena*“ (234).

Семантичната нюансираност на предаваното съдържание се постига чрез фреквентната употреба на синоними и антоними – например: „*Strana ona kušala je već više putah naša municipalna prava, koja su joj terna u oku, narušiti, podkopati i upropastiti* itd.“ (126); „*(Magjari) Počeli su svoj narodni jezik gojiti, njegovati, i izobražavati, jer se narod samo u svome rodjenom jeziku može podučiti, t.j. izobraziti i prosvetiti*“ (237) и под.

Подчертаната отвореност на двете съчинения към експресивния потенциал на разновидностите на народния и книжовния език се проявява в честата употреба на колокации, устойчиви сравнения, фразеологизми, пословици, басни, включително устойчиви изрази и от латински произход – *vox populi, vox Dei* (128); *dato non concessio* (131):

Je li moguće, da bi se toliki ljudi hotomce svoje slobode lišiti, i u okove staviti nastojali, da bi *kano jarci u vatru târčali?* (256); Vaskolik je svêt onakove narode *u zvêzde kovao*, koji su svoj jezik i narodnost branili (128); (nadrimagjari) ... *misle, da je sve zlato, što se svêti* (126); *Nu dobro pazite, da ne padnete u jamu, koju ste drugomu kopali!* (259–260) и под.

В този контекст специално внимание заслужават примерите, които по разпознаваем начин доказват влиянието на реторичната традиция на религиозно-поучителните жанрове за специфичната стилистична оформеност на двете съчинения.

В аргументативните текстови сегменти се установяват случаи на употреба на библейски цитати, фразеологизми и алегии от библейски произход:

Zato više, nego i komu drugomu, Horvatom i Slavoncem valja osobito u ovo doba dobro upamtiti Isukàrstove reči: „Čuvajte se od krivih prorokah, koji k vam dolaze u jagnjećoj koži, a iznutra su vuci grabljivi!“ (249); Horvatski prosti spisatelj neka ne mârzi ilirskoga spisatelja, ali niti ovaj neka ne prezira onoga, koi u zagrebskom podnarččju piše, jer je jedno i drugo njihovo, „a dojtí će vrěme, kad gospodar od kuće dojdje i odělit će kukolj od pšenice; dotle pako neka svaki ima ustàrpljenje“, veli Sv. pismo (253); Ima jih jošte, koji svoj rod, svoju domovinu, svoj jezik zabacuju, zametaju, zanemaruju i upravo da kažem *tudjim se kipovom klanjaju* (248) и под.

Включително и при решаването на чисто лингвистични проблеми се въвеждат критерии, основаващи се на християнските етически норми. Например Б. Шулек обръща специално внимание на спора за поздрава *vivat* (защитаван от „простите хорвати турополци“) и *živio*, *živil* (за който се застъпват илирийците). В коментара си за тази силно идеологизирана прагматична особеност, която символизира острата конфронтация между двата лагера, авторът напомня, че *vivat* е латинска дума, докато илирийците искат да покажат, че и народният език може да изрази пожелание за щастие и благ живот. Същевременно от съществуващите народни форми се избира онази, която съответства на християнския мироглед – отхвърля се изразът *Bog živi* като непристоен, защото противоречи на втората Божия заповед, и се препоръчва *živio* или *živil*, защото е „истински хорватски“ ([5]: 262).

В текста на Б. Шулек се установяват фрагменти, които представят кратки истории във вид на характерните за проповедната литература *exempla*, потвърждаващи и илюстриращи основната теза на автора. Например, отрицателното отношение на много хорвати и славонци към техния език е осъдено чрез структурирането на усложнена модална рамка – привидно допускаяки и възможността представителите на въпросната социална група да са прави, Шулек експлицира етичния аспект на проблема: „*Uzmimo, da je to, što nije, i istina, da narodni jezik Horvatah i Slavonacah nije posve izobražen: pa zar je to dovoljni razlog, da ga zato priziraju?*“ В този контекст се въвежда авторовата парабола за болната стара майка (изобразяваща родния език) и нейното неблагогодарно дете (фигуративно представящо една част от хорватите и славонците):

Što bi mi kazali onom dĕtetu, koje bi svoju majku odrinulo i ostavilo, da pogine zato, što je ona mnogolĕtnim trudom za svoje dĕte, oslabila, i što trĕba lĕka da se okrĕpi? Ne bi li ga nezahvalnim i bezčovečnim nazvali, ne bi li ga mârzili i proklinjali? Isto prokletstvo zasluđuje svaki onaj nezahvalni Slavonac i Horvat, koj god svoj narodni jezik, i domovinu zato zanemaruje i zabacuje, što se ona radi tristogodišnjih ratovah nije mogla na ovaj stupanj prosvećenja i izobraženosti popeti, na kom drugi narodi stoje (248).

Също така влиянието на религиознопоучителната литературна традиция се проявява и в актуализирането на определени ключови хърват-

ски названия на категории от християнската етика: *taština* – себелюбие, суета; *ispraznost* – суета; *krepost* – добродетелност, почтеност. Например, във визията за обществените ценности в миналото и настоящето, коментирайки времената на диви боеве, кървави войни, на търсене на щастие и слава в битките, авторът утвърждава тезата, че: „Narodi su uvidili, da je to *tašta i isprazna sreća*, koju su u ratu zadobili“ (236). Съответно в разсъжденията за ползата от просветата се очертава идеалният образ на новия човек – селянин, занаятчия, търговец който има възможността да чете книги от различни сфери на живота: „Štijenjem ovih knjigah postane on ne samo vėštii, nego i bolji i *krępostnii*, a *krępostnomu čovęku* svaki onda i veću slobodu podęli, nego surovomu i glupomu“ (236).

В уводните и заключителните части на двете съчинения се явяват и дискретни реминисценции с инвокацията и клетвената финална формула като структурен компонент на текстове от различни жанрове на старата хърватска литература, както и по-разпознаваеми интертекстуални връзки с библейския текст – срв. заключението на съчинението на Др. Раковац: „Medju tim, doć će Vidov dan! Mi ništa u potaji ne radimo, *neka nas Bog i vaskolik svęt sudi! I ako stvar naša nije sveta i pravična, nestalo je bez traga!*“ (137). Предговорът към съчинението на Б. Шулек се отличава с аналогична стилистична оформеност, завършвайки с цитат от Първото съборно послание на св. ап. Петър (5: 8): „Ako sam pako istinu pisao, to *jedino Boga molim, da moje reči u plodnu zemlju padnu, i stostrukim plodom urode*, te da Horvati i Slavonci odbacivši svaki jal i nazlob, opet se bratski zagårle, i povrate domovini sunce sloge, kojega sada toli žudno trębaju: jerbo *lav rikajući obilazi, i traži, koga da progutne!*“ (219).

Политическата и културноисторическата аргументация при оценката и регулирането на процесите на езикова стандартизация в полемичните съчинения от илирийския период постепенно започва да се разграничава от строго лингвистичната, особено в съчинението на Б. Шулек. По този начин се подготвя преходът към филологическите дебати в хърватското общество от втората половина на XIX в., в които се наблюдава фокусиране върху конкретни нормативни и кодификационни особености на формиращия се хърватски езиков стандарт, т.е. лингвистичната проблематика става самостоятелен предмет на анализ и идеологизация. Въпросният континуитет се проявява в дейността на представителите на Загребската школа, която се основава на илирийската идеологическа парадигма в културната и езиковата сфера, както и на актуалните за разглеждания период лингвистични направления в европейската и славянската хуманитаристика. В този контекст илирийската епоха е важен етап и по отношение на генезиса и развитието на хърватската диахронна и синхронна социолингвистика, теорията на книжовния език, стилистиката и езиковата култура, което се потвърждава и от съчиненията на Др. Раковац и Б. Шулек.

Същевременно техният език се отличава със забележителна обработеност, въпреки че двете полемични творби са написани много скоро след публикуването на граматиките на В. Бабукич „Osнова slovnice slavjanske narčĵja ilirskoga“ (1836) и А. Мажуранич „Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike“ (1839), които кодифицират новата за хърватското общество илирийска книжовноезикова норма. Подобно виртуозно боравене с езика от първия до последния ред на съчиненията, имащо съществено влияние за разпространението и възприемането на илирийските идеи, става възможно и чрез използването и адаптирането на определени жанрове от хърватската книжовноезикова традиция. Диалогичната структурираност на двата текста позволява да се активизира усвояването и преосмислянето на катехизисното и проповедното реторично наследство, което е носител на универсални за европейския ареал граматични и стилистични правила за въздействие върху реципиента, валидни за различни езици, както и за различни разновидности на един и същ език. Неслучайно религиознопоучителната литература има съществена роля за унификационните процеси в хърватското книжовноезиково развитие от XVI до началото на XIX в.: „Duhovno i jezično Hrvati su upravo crkvenim tekstovima bili ujedinjeni mnogo prije, nego što je to bilo postignuto narodnom odlukom ili političkom zbiljom“ ([2]: 284). Проявите на нейното влияние върху езика и аргументацията на филологическите полемични произведения, както и принципно за интелектуализацията на хърватската книжовна норма през XIX в., също заслужават по-цялостно проучване в бъдеще.

Литература

- [1] Бодуэнь-де-Куртенэ, И. Нѣсколько словъ по поводу „общеславянской азбуки“. В: А. Гильфердинг (Съст.) *Общеславянская азбука съ приложеніемъ образцовъ славянскихъ нарѣчій*. Санктъ Петербургъ, Славянский благотворительный комитетъ, 1871, с. 149–195.
- [2] Bratulić, J. Hrvatska barokna propovijed. In: D. Fališevac (Ed.) *Hrvatski književni barok*. Zagreb, „Zavod za znanost o književnosti“, 1991, s. 279–295.
- [3] Rakovac, Dr. Mali katehizam za velike ljude. In: M. Šicel (Ed.) *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb, „Matica hrvatska“, 1997, s. 125–137.
- [4] Samardžija, M. Hrvatski jezik od početka 19. stoljeća do narodnoga preporoda. In: J. Lisac, I. Pranjković, M. Samardžija (Eds.) *Povijest hrvatskoga jezika. 4. Knjiga: 19. stoljeće*. Zagreb, „Croatica“, 2015, s. 9–33.
- [5] Šulek, B. Šta namĉravaju Iliri? In: M. Šicel (Ed.) *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb, „Matica hrvatska“, 1997, s. 219–264.